

लोकशाहीच्या परिणामकतेसाठी प्रभावी विकेंद्रीकरणाची आवश्यकता सचिन ताराचंद धुर्वे सहाय्यक प्राध्यापक, यशवंतराव चव्हाण कॉलेज, कोल्हापूर

प्रस्तावना :

भारतात पंचायत त राज व्यवस्थेमध्ये ७३ वी व ७४ वी घटनादुरुस्ती करून लोकशाहीच्या विकासासाठी विकेंद्रीकरणाची तरतूद करण्यात आली. असे असले तरी आज कमकुवत विकेंद्रीकरण, नियंत्रित केंद्रीय योजनांवर जास्त अवलंबून राहणे आणि निधीचा अकार्यक्षम वापर यामुळे पंचायतींना गंभीर आर्थिक अडचणींचा सामना करावा लागत आहे. तसेच कर संकलनाची अपुरी क्षमता, कर्ज ठेवण्याची क्षमता आणि अपुरी आर्थिक पारदर्शकता यासह संस्थात्मक कमकुवतपणा पंचायतींची परिणामकारकता आणखी कमकुवत दिसून येऊ लागला आहे. त्यातून या व्यवस्था कमजोर होत आहे. त्यामुळे लोकशाहीतील विकेंद्रीकरण हे मुलभूत तत्व प्रभावहीन होत आहे, त्यामुळे या लोकशाही विकेंद्रीकरणाला पुनर्रस्थापित करणे आवश्यक आहे. जेणेकरून प्रत्यक्षात सेवा वितरीत करणाऱ्या आणि प्रभावी लोकशाही विकेंद्रीकरणकडे वाटचाल करणाऱ्या प्रणाली तयार होईल.

उद्देश :

१. लोकशाही विकेंद्रीकरणाच्या इतिहासाचा अभ्यास करणे.
२. लोकशाही विकेंद्रीकरणाच्या अडथळ्याचा अभ्यास करणे.
३. लोकशाही विकेंद्रीकरणाच्या पुनर्रस्थापित उपायाचा विचार करणे.

विषय प्रवेश :

भारतात इ. पूर्व. २००० मध्ये स्थानिक व्यवस्थेची सुरुवात झाली होती . याबाबत सिंधु नदीच्या खोऱ्यातील - मोहंजोदडो व हडप्पा उत्खननात सापडलेल्या नगररचने वरून स्पष्ट होते मनुस्मृती मध्ये मनुने .शासनव्यवस्थेत ‘ग्राम’ हे केंद्र मानले आहे. गुप्तकाळातही मौर्यकालखंडाप्रमाणे ग्रामीण प्रशासनाची व्यवस्था आढळतेगावातील दैनंदिन कारभार ., समस्या या ग्रामसभेद्वारे निवारण केले जातयाकाळात ग्रामसमित्याचा विकास .गावाचा सर्वोच्च अधिकारी ग्रामपती व महत्तर होता . गाव हे सामाजिक आर्थिक व राजकीय चळवळीचे प्रमुख केंद्र .झाला बनले. मौर्य व गुप्त काळातील पंचायत राजव्यवस्था या मध्ययुगीन काळात ही कार्यरत होत्यातरी स्थानिक प्र .अनेक राज्यव्यवस्थेचा उदय व अस्त झाला .शासन व्यवस्था कार्यरत होती .(खन्ना, (२००३) : ४७८) मोगल काळात प्रशासनाची प्रांत, इमा, सुभा, जिल्हा, परगणा, गाव अशी व्यवस्था होती . राजपूत काळात ग्राम प्रमुखाला ‘ग्रामीण’ म्हटले जाते.

या स्थानिक स्वराज्य विषयक पहिला प्रयत्न लॉर्ड मेयोने केला. १८७० मध्ये लॉर्ड मेयो यांनी आर्थिक विकेंद्रीकरणाबाबतचा ठराव प्रसिध्द केला याच कारणामुळे . ‘लॉर्ड मेयो’ यांना भारतातील आर्थिक विकेंद्रीकरणाचे जनक म्हटले जातेमेयो यांनी स्थानिक स्वराज्य संस्थात भारतातील लोकांना सहभागी करून त्यांच्या समस्यांचे निराकरण करण्याचा . प्रयत्न केला यानंतर स्थानिक स्वराज्य संस्थाला एचानात्मक स्वरूप देण्याचे कार्य १८८२ साली लॉर्ड रिपनने याने केले पण त्याने मर्यादित स्वरूपात स्थानिक स्वराज्य संस्थेचा कार्यक्रम अंमलात आणला. लॉर्ड रिपननंतर ग्रामीण स्थानिक शासनाला नवीन दिशा देण्यासाठी व स्थानिक स्वराज्य संस्थांची जोपासना आणि मूल्यमापन करून पुढील आखणी करण्यासाठी १९०७ साली ‘रॉयल कमिशन ऑन डिसेंट्रलायझेशन’ नेमण्यात आले.

शाही आयोगाने आपला अहवाल १९०९ मध्ये सादर केला. १९१९ च्या कायद्याने पंचायत राज हा विषय प्रांताकडे सोपविण्यात आला. तसेच स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये १९३९ ख्रियांना मतदानाचा हक्क मिळाला. एकीकडे असे कायदे होत असतानाच ग्रामपंचायती संघटित करण्यासाठी आवश्यक असलेली राजकीय प्रेरणा व प्रोत्साहन काँग्रेसने दिले. या कायद्याने १९३९ ला प्रांतात निवडणुका झाल्या व लोकनियुक्त मंत्रीमंडळ सत्तेवर आले. तसेच म. गांधी यांनी ग्रामपंचायत व्यवस्थेत बदल म्हणतात “ग्राम स्वराजाची माझी संकल्पना ही पूर्ण स्वराज्याची आहे.

पहिली पंचवार्षिक योजना १९५१-५२ पासून सुरू झाली. तिच्या अंतर्गत १९५३-५४ साली समाज विकास योजना हा कार्यक्रम सुरू करण्यात आले. ग्रामीण विकासाची कामे एकक विकास खंडात करण्याची तरतूद त्यात होती व त्याच्या अंमलबजावणीत ग्रामपंचायतींना महत्त्वपूर्ण स्थान देण्यात आले होते.

लोकांचा विकास योजनेत सहभाग असल्याशिवाय ग्रामीण विकास साधने अशक्य आहे म्हणून पंडित नेहरू यांच्या प्रेरणेने बलवंतराय मेहता यांच्या अध्यक्षतेखाली दि. २ जानेवारी १९५७ साली एक समिती स्थापन करण्यात आली. या समितीने सुचविलेल्या संरचनेचे २ ऑक्टोबर १९५९ साली उद्घाटन करताना पंडित नेहरू यांनी पंचायती राज असे संबोधन दिले

आणि तेव्हापासून संपूर्ण भारतभर ही व्यवस्था 'पंचायत राज' म्हणून अस्तित्वात आली. पुढे केंद्र सरकारने १९६२ साली के.संथानम यांच्या अध्यक्षतेखाली एक समिती नियुक्त केली होती. स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या वित्तीय साधनांचा अभ्यास करून स्थानिक संस्था वित्तीयदृष्ट्या मजबूत करण्यासाठी योग्य शिफारशी सदरील समितीने सुचवाव्यात अशा हेतूने ही समिती स्थापन करण्यात आली.

जनता राजवटीत केंद्र सरकारने १२ डिसेंबर १९७७ मध्ये अशोक मेहता यांच्या अध्यक्षतेखाली एक समिती नियुक्त केली होती. या समितीच्या नियुक्तीचा उद्देश म्हणजे भारतातील पंचायती राज व्यवस्थेचा अभ्यास करून अस्तित्वात असलेली पंचायती राज व्यवस्था अधिक बळकट करण्यासाठी उपाय सुचवावेत. पुढे राव समितीच्या मते ग्रामीण विकास व दारिद्र्य निर्मुलनाच्या कार्यक्रमासाठी पंचायतराज संस्था या केंद्रीभूत असाव्यात. समितीने असे मत व्यक्त केले की, जिल्हा हा नियोजनाचा व सर्व कार्यक्रमाच्या अंमलबजावणीचा घटक असावा, जिल्हा परिषद हीच सर्व प्रमुख व्यवस्थापनाची व कार्यक्रमाची हाताळणी करणारी मुख्य संस्था असावी. जिल्हा परिषद अध्यक्ष हा प्रत्यक्ष थेट निवडणुकीने निर्वाचित झालेला असावा.

स्वातंत्र्योत्तर काळात राज्यघटनेत अनेक दुरुस्त्या करण्यात आलेल्या आहेत. परंतु १९९३ साली ७३ वी घटनादुरुस्ती पंचायती राज व्यवस्थेच्या दृष्टीने विशेष महत्त्वाची आहे. पी.व्ही.नरसिंहराव सरकारने ग्रामीण भागात सत्तेचे विकेंद्रीकरण करण्यासाठी पंचायती राज व्यवस्थेला घटनात्मक दर्जा देण्यासाठी २२ डिसेंबर १९९२ साली लोकसभेत पंचायती राज विधेयक मांडले. लोकसभेच्या संमतीनंतर २३ डिसेंबर १९९२ साली राज्यसभेने या विधेयकास मान्यता दिली. २० एप्रिल १९९३ साली राष्ट्रपतींच्या संमतीनंतर पंचायती राज व्यवस्थेस घटनात्मक दर्जा मिळाला व २४ एप्रिल १९९३ पासून तो कार्यान्वीत झाला. ७३ व्या घटना दुरुस्तीन्वये संविधानात नवीन नववा भाग समाविष्ट केला असून अनुच्छेद २४३ मध्ये २४३(ए) पासून ते २४३(ओ) पर्यंतचे नवीन अनुच्छेद ही अंतर्भूत केले आहेत. त्यास ११ वी अनुसूची जोडली आहे. अनुच्छेद २४३ नुसार पंचायत ही स्थानिक शासनाची संस्था म्हणून घोषित झालेली आहे. पंचायत राज संस्थांना स्थानिक शासन म्हणून कार्य करण्यासाठी आवश्यक असलेली सत्ता व अधिसत्ता सोपविण्याची जबाबदारी अनुच्छेद २४३ नुसार राज्यांच्या विधिमंडळावर सोपविण्यात आली आहे. सदरील घटनादुरुस्तीने ११ व्या अनुसूचित पंचायतीकडे हस्तांतरित केलेल्या ८९ बाबींची यादी दिलेली आहे. ज्यामध्ये कृषी, पाणी व्यवस्थापन, सामाजिक वनीकरण, अन्नप्रक्रिया, दारिद्र्य निर्मुलन कार्यक्रम, प्राथमिक व दुय्यम शाळांसह शिक्षण, रुग्णालये, कुटूंब कल्याण, स्त्रिया व बालविकास, सार्वजनिक वितरण व्यवस्था इ. बाबींचा समावेश होतो.

७३ व्या घटना दुरुस्तीने पंचायत राज संस्थांची त्रिस्तरीय रचना मान्य करून घटना दुरुस्ती अंमलात आल्यापासून वर्षभराच्या आत आणि त्यानंतर दर पाच वर्षांनी राज्यसरकार राज्य वित्त आयोगांची नेमणूक करील आणि त्याद्वारे पंचायतीमधील वित्तीय व्यवस्थापनाचा आढावा घेतला जाईल. पंचायती राज्याच्या नियमित निवडणुका निपक्ष व न्यायी पद्धतीने घेण्यासाठी राज्य निवडणूक आयोगाची स्थापना करण्यात आली. पंचायती राज संस्थांत समाजातील सर्व घटकांना प्रतिनिधित्व प्राप्त होण्यासाठी आरक्षणाची तरतूद करण्यात आली. ज्यामध्ये अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती, महिला आणि नागरीकांच्या मागासवर्गीय प्रवर्गांच्या लोकांचा समावेश केला जातो. पंचायती राज व्यवस्थेतील तिन्ही स्तरावर स्त्रियांसाठी १/३ जागा राखीव ठेवल्यामुळे पंचायती राज्यात स्त्रियांचा सहभाग राजकीय, निर्णय प्रक्रियेत वाढला ही घटना अभुतपूर्व, क्रांतीकारक म्हणावी लागेल.

७३ व्या घटना दुरुस्तीमुळे मृतप्रायः पंचायतींना जीवन प्रदान केले आहे. संवैधानिक दर्जा मिळाल्याने पंचायती राज संस्थांचे अस्तित्व सुरक्षित झाले आहे. या अधिनियमाची सर्वांत मोठी उपलब्धी ही आहे की, पंचायती राज व्यवस्थेमध्ये एकरूपता येईल व निवडणुका वेळेवर होतील. ७३ व्या घटना दुरुस्तीने पंचायतीसाठी केवळ प्रशासकीय अधिकार प्राप्त झाले असे नाही तर वित्तीय संसाधनांची निश्चितता प्राप्त झालेली आहे. त्यामुळे ग्रामीण विकासासाठी मदत प्राप्त होऊ शकेल.

भारतातील प्रभावी लोकशाही विकेंद्रीकरणात अडथळा आणणारे प्रमुख मुद्दे :

१.राजकोषीय अवलंबित्व आणि कमकुवत महसूल स्वायत्तता:

पंचायती आणि शहरी स्थानिक संस्था (ULBs) मध्ये वित्तीय स्वातंत्र्याचा अभाव आहे आणि ते अप्रत्याशित राज्य आणि केंद्र हस्तांतरणांवर अवलंबून आहेत, ज्यामुळे त्यांची योजना प्रभावीपणे योजना आणि अंमलबजावणी करण्याची क्षमता मर्यादित आहे.

२.राजकीय आणि प्रशासकीय केंद्रीकरण:

घटनात्मक मान्यता असूनही, वास्तविक अधिकार राज्य सरकारांमध्ये केंद्रित राहतात आणि केंद्र आणि राज्य प्रायोजित योजनांसाठी स्थानिक स्वराज्य संस्था अनेकदा कमी केल्या जातात.

३.केंद्र प्रायोजित योजनांवर जास्त अवलंबित्व:

स्थानिक स्वराज्य संस्थांकडे विवेकाधीन खर्च शक्तीचा अभाव आहे, कारण मोठ्या प्रमाणात निधी केंद्राने तयार केलेल्या योजनांशी जोडलेला असतो, ज्यामुळे स्थानिक गरजा पूर्ण करण्यात लवचिकता कमी होते.

४.कमकुवत उत्तरदायित्व आणि पारदर्शकता यंत्रणा:

स्थानिक स्वराज्य संस्थांना अकार्यक्षम आर्थिक उत्तरदायित्व, स्वतंत्र लेखापरीक्षणाचा अभाव आणि प्रशासनातील मर्यादित लोकसहभागाचा त्रास होतो.

५.राज्य वित्त आयोगातील संरचनात्मक कमकुवतपणा:

राज्य सरकारे राज्य वित्त आयोगाच्या स्थापनेत अनेकदा विलंब करतात आणि स्थापन झाल्यावरही त्यांच्या शिफारशींकडे दुर्लक्ष केले जाते किंवा त्यांची योग्य अंमलबजावणी होत नाही. केंद्रीय वित्त आयोगाच्या विपरीत, बहुतेक राज्ये नियमित अंतराने राज्य वित्त आयोग स्थापन करण्याच्या घटनात्मक बंधनाचे पालन करण्यात अयशस्वी ठरतात. एक मजबूत SFC फ्रेमवर्क संस्थात्मक करण्यात अयशस्वी झाल्यामुळे स्थानिक सरकारांचे आर्थिक स्वातंत्र्य कमकुवत झाले आहे.

६.निर्णय घेताना उपेक्षित गटांचे मर्यादित प्रतिनिधित्व:

स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये महिला, अनुसूचित जाती आणि अनुसूचित जमातीसाठी आरक्षण असले, तरी त्यांचे प्रतिनिधित्व मोठ्या प्रमाणात प्रतीकात्मक असते आणि वास्तविक निर्णय घेण्याची शक्ती बहुधा प्रबळ सामाजिक गटांकडे असते. महिला सरपंच आणि नगरसेवकांना अनेकदा प्रॉक्सी प्रतिनिधीत्वाचा सामना करावा लागतो (मुख्य पती), जेथे पुरुष कुटुंब सदस्य शासनावर प्रभाव टाकतात.

७.स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये मानव संसाधन क्षमतेचा अभाव:

स्थानिक स्वराज्य संस्थांना प्रशिक्षित कर्मचाऱ्यांच्या तीव्र कमतरतेचा सामना करावा लागतो आणि महत्वाची प्रशासकीय कामे अजूनही राज्य-नियुक्त अधिकारी हाताळतात. नियोजन, आर्थिक व्यवस्थापन आणि सेवा वितरणासाठी समर्पित तांत्रिक कर्मचाऱ्यांची अनुपस्थिती प्रभावीपणे कार्य करण्याची त्यांची क्षमता कमकुवत करते.

८.स्थानिक प्रशासनामध्ये डिजिटल आणि तंत्रज्ञानाच्या एकात्मतेचा अभाव:

बहुतेक स्थानिक संस्थांमध्ये डिजिटल पायाभूत सुविधा अपुरी आहे, ज्यामुळे पारदर्शकता, कार्यक्षमता आणि नागरिकांच्या सहभागावर मर्यादा येतात. जरी काही राज्यांनी ई-गव्हर्नन्स उपक्रम स्वीकारले असले तरी, डिजिटल साधनांच्या असमान अंमलबजावणीमुळे सेवा वितरणामध्ये तफावत निर्माण होत आहे.

लोकशाही विकेंद्रीकरण पुनरुज्जीवित करण्यासाठी उपाययोजना :

१.राज्य वित्त आयोग (SFCs) बळकट करून वित्तीय स्वायत्तता सुनिश्चित करणे:

प्रभावी स्थानिक प्रशासनासाठी अंदाजे आणि पारदर्शक वित्तीय हस्तांतरण यंत्रणा आवश्यक आहे. राज्यांनी अकराव्या आणि बाराव्या अनुसूचीच्या सर्व विषयांसाठी सर्वसमावेशक क्रियाकलाप मॅपिंग हाती घ्यावे आणि त्यानुसार आर्थिक हस्तांतरण सरेखित करावे. स्थानिक सरकारांना मालमत्ता कराचे उत्तम मूल्यांकन आणि व्यावसायिक कर संकलन यंत्रणेसह अधिक कर स्वायत्तता दिली पाहिजे. दुसरी ARC आर्थिक शाश्वतता सुनिश्चित करण्यासाठी स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या महसुलाचा पाया विस्तृत आणि सखोल करण्याची शिफारस करते.

२.प्रशासकीय स्वायत्ततेसह पंचायती आणि नगरपालिकांना सशक्त करणे:

स्थानिक सरकारांना कर्मचारी भरती करण्याचा आणि कार्यक्षमता आणि जबाबदारी सुनिश्चित करण्यासाठी सेवा शर्तीचे नियमन करण्याचे अधिकार असले पाहिजेत. स्थानिक पातळीवर निवडून आलेल्या संस्थांचे त्यांच्या आर्थिक नियोजनावर पूर्ण नियंत्रण असावे यासाठी राज्य सरकारांकडून स्थानिक अर्थसंकल्प मंजूर करण्याची प्रथा रद्द करण्यात यावी. पंचायती आणि शहरी स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये स्थानिक प्रशासनासाठी समर्पित प्रशिक्षित कर्मचारी असलेले स्वतंत्र सचिवालय असावे.

३.महापौर-इन-कौंसिल प्रणालीद्वारे शहरी प्रशासन सुधारणे:

नगरपालिका प्रशासनाची सध्याची प्रणाली, जिथे कार्यकारी अधिकार महापौर आणि आयुक्त यांच्यात सामायिक केले जातात, त्यामुळे अकार्यक्षमता आणि जबाबदारीचे अंतर निर्माण होते. निश्चित कार्यकाळ आणि कार्यकारी अधिकार

असलेला थेट निवडून आलेला महापौर प्रशासन आणि सार्वजनिक जबाबदारी सुधारेल. राज्य सरकारांवरील आर्थिक अवलंबित्व कमी करण्यासाठी महानगरपालिका संस्थांनी महसूल निर्मितीसाठी जमीन बँकांचा लाभ घ्यावा.

४. अधिकाऱ्यांच्या वास्तविक हस्तांतरणासह ग्रामीण प्रशासन बळकट करणे:

अनिवार्य क्रियाकलाप मॅपिंग व्यायामाने प्रशासनाच्या प्रत्येक स्तरावर जबाबदाऱ्यांचे स्पष्ट वर्णन सुनिश्चित केले पाहिजे. ग्रामपंचायती योग्य आकाराच्या असाव्यात जेणेकरून त्या प्रभावीपणे काम करू शकतील आणि सार्वजनिक सेवा कार्यक्षमतेने देऊ शकतील. स्थानिक महसूल निर्मिती सुधारण्यासाठी पारदर्शक मालमत्ता कर मूल्यांकन आणि व्यवसाय कर संकलन सुव्यवस्थित केले पाहिजे.

५. लवचिक वर्गीकरणासह शहरी-ग्रामीण प्रशासन विभागणी कमी करणे:

कठोर शहरी-ग्रामीण विभाजनामुळे बऱ्याच पेरी-शहरी भागात पुरेशा प्रशासन यंत्रणांचा अभाव आहे. एक गतिमान वर्गीकरण प्रणाली विकसित केली पाहिजे जिथे पेरी-शहरी भाग पंचायतीकडून नगरपालिकांमध्ये सहजतेने संक्रमण करू शकतील.

६. स्थानिक सरकारी क्षमता निर्माण आणि प्रशिक्षणाचे संस्थात्मकीकरण:

स्थानिक प्रतिनिधींना अनेकदा प्रशासनाची कामे हाताळण्यासाठी आवश्यक प्रशिक्षण आणि कौशल्याचा अभाव असतो. प्रत्येक राज्यात स्थानिक प्रशासन प्रशिक्षण संस्था (LGTIs) स्थापन केल्याने निवडून आलेले प्रतिनिधी आणि अधिकारी यांच्यासाठी शाश्वत क्षमता निर्माण होऊ शकते.

कार्यक्षमता आणि पारदर्शकता सुधारण्यासाठी ई-गव्हर्नन्स आणि डिजिटल साधने स्थानिक प्रशासनामध्ये एकत्रित केली पाहिजेत. GVK राव समितीने शिफारस केली होती की स्थानिक स्वराज्य संस्थांना पुरेसे प्रशासकीय आणि तांत्रिक कौशल्याने सक्षम केले जावे.

७. नागरिकांची सनद आणि सहभागी प्रशासन यंत्रणा लागू करणे:

प्रमुख धोरणात्मक निर्णयांसाठी अनिवार्य सार्वजनिक सल्लामसलत, प्रभाग सभा आणि ग्रामसभा यांच्या माध्यमातून नागरिकांनी स्थानिक प्रशासनात सक्रिय सहभाग घेतला पाहिजे. निधी वाटप आणि सेवा वितरणामध्ये उत्तरदायित्व सुधारण्यासाठी सामाजिक लेखापरीक्षण आणि सहभागी बजेटिंग अनिवार्य केले पाहिजे.

सारांश :

लोकशाही विकेंद्रीकरण सुनिश्चित करण्यासाठी भारताने वित्तीय सामर्थ्य, कार्यात्मक स्वायत्तता आणि निष्पक्ष प्रतिनिधित्व यावर लक्ष केंद्रित केले पाहिजे. स्थानिक महसूल निर्मिती बळकट करणे, वास्तविक प्रशासकीय अधिकार प्रदान करणे आणि सर्वसमावेशक प्रशासन सुनिश्चित करणे पंचायती आणि नगरपालिकांना सक्षम करेल. दूरदर्शी दृष्टिकोनाने डिजिटल प्रशासन, आर्थिक स्वातंत्र्य आणि नागरिकांचा सहभाग एकत्रित केला पाहिजे.

संदर्भ सूची :

१. डॉ. पी. जोशी आर.; डॉ. (संपा) मंगलानी रूपा ., (२०१०), "भारत में पंचायती राज", राजस्थान हिंदी ग्रन्थ अकादमी, जयपूर .
२. आरोटे नितीन व भगत विजय ., (२०१७), "ग्रामसभा : प्रभावशाली शासन प्रशासन", घाट प्रकाशन, औरंगाबाद.
३. नितून राणी, (२०१०), "पंचायती राज व्यवस्था सिद्धता एवं व्यवहार", राजपाल प्रकाशन, दिल्ली.
४. चक्रवती कणल, (१९९७), "प्राचीन भारत", प्रकाशन विभाग सूचना आणि प्रसार मंत्रालय भारत सरकार, नई दिल्ली.
५. रे प्रभा हिमाशु, (१९९७), "प्राचीन भारत, प्रकाशन विभाग सूचना आणि प्रसार मंत्रालय भारत सरकार, नई दिल्ली.